

Замкова Н.Л.

*директор Вінницького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету*

БІОЛОГІЧНІ МЕТАФОРИ «ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ» (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

Анотація. В статті висвітлено особливості біологічних метафор «цивілізаційного дискурсу». Проаналізовано той факт, що метафори помітні в таких характеристиках цивілізацій як опозиція «дитинство/старість», а також в тезі про те, що аналіз цивілізацій (або їх «типів») потрібно проводити, спираючись на методи природних наук, передусім, ботаніки та зоології.

Ключові слова: метафора, православна цивілізація, полімовність, націоналізм, расистська дискримінація, етнічні цивілізації, локальні цивілізації.

Як відомо, протягом набуття Україною незалежності проблема «цивілізаційного вибору» є однією з найбільш поширеною в політичному дискурсі. Часто-густо цивілізаційна проблематика криється в ньому імпліцитно. Наприклад, коли політик повторює кліше про «європейський вибір», він воленс-ноленс вже загрузає в цивілізаційній риторичі. Аналогічно, коли в українській публічний простір вкидаються міфологеми «Русского мира», з яким Україна повинна себе ототожнити, то в цьому випадку мова знову ж таки йде про «цивілізаційний сценарій ідентифікації».

В першому випадку поняття «європейськість» означає належність до «цивілізованого світу», в той час як ідеологи «Русского мира» формулюються типовий «антизахідний» комплекс з набором типових кліше (особливість «православної цивілізації» та її месіанська роль, ненависть до НАТО як «агресивного військового блоку» та ностальгічна ідеалізація Радянського Союзу). В контексті більш широкого теоретичного питання «антизахідність» є типовою «відповіддю» на «європоцентризм» та спробою подолати комплекс меншовартості відносно більш розвинутих західних країн. І важливим є те, що «цивілізаційний підхід» з його опозицією лінійному часу західного прогресизму і був певною мірою філософською «раціоналізацією» такого завдання. Ідеї загибелі всіх цивілізацій (і в тому числі «європейської»), яка становить засадничу передумову більшості всіх цивілізаційних підходів, і виражає це потаємне бажання відсталих народів стосовно зникнення ненависного Заходу.

В нашому невеличкому дослідженні ми намагатимемося проаналізувати аспект, який практично випадає з поля зору більшості «цивілізаційних теорій», а саме — про значущість **біологічних метафор** у цьому дискурсі. Те, як ці метафори (та передумови расистського мислення) входять в цивілізаційний дискурс можна чітко побачити на прикладі М.Я. Данілевського, відомого теоретика-антизахідника. По-перше, покажемо видається те, що російський теоретик кінця ХІХ століття категорично заперечує будь-які поза-етнічні характеристики «Заходу» (перш за все характеристику універсальності або «загальнолюдськості»), постулюючи, що європейської цивілізації немає, а замість неї «німецько-романська цивілізація [1, 58]». (Отже, ми бачимо, що замість платонізованого концепту «Європи» в цивілізаційному дискурсі російського історика існують лише німецький та французький етноси, тобто відбувається гранична «етнізація» європейської цивілізації, хоча при цьому залишається незрозумілим, куди поділася британська нація і яке відношення вона мала для формування спільного для європейців світу).

По-друге, ці метафори помітні в таких характеристиках цивілізацій як опозиція «дитинство/старість» (наприклад, вчений формулює антитезу лінійному прогресу у вигляді «закону загального одряхління»), а також в тезі про те, що аналіз цивілізацій (або, конкретизуючи, їх «типів») потрібно проводити, спираючись на методи природних наук, передусім, ботаніки та зоології (мова йдеться, передусім, про «метод класифікації»). Відносно ж расового аспекту поглядів Данілевського, то тут необхідно зазначити, що він виявляє себе в агресії до європейців як до «Чужих». Інакше кажучи, цивілізаційна теорія Данілевського не є суто описовою (як, наприклад, у О. Шпенглера), але є відвертою ідеологією «ненависті та боротьби». Ця особливість пов'язана з такою відмінністю між «європоцентризмом» та «антизахідництвом»: **«Якщо в рамках «європоцентризму» відношення до інших цивілізацій може бути академічно нейтральним, ідеологічно поміркованим та навіть патерналістські доброзичливим, то «антизахідництво» за самою етимологією є ідеологією радикальної ненависті».**

Інакше кажучи, «європоцентризм» може бути дискримінаційним відносно інших народів (за винятком деяких проявів «колоніального расизму», про який ми поговоримо пізніше), але переважно він не є ідеологією ненависті або знищення. Навіть в ситуації використання технологій насильства залишається незмінною передумова відношення до іншої цивілізації саме як до «Іншої», в той час, як в антизахідництві «європейський світ» є радикально *Чужим*, причому таким він залишиться в самих різних цивілізаційних утвореннях — від Данилевського до Осамі бен Ладена та Махмуда Ахмадінежада. І ця непримиренність формує ту *ексклюзію*, яка робить можливою ідентифікацію певної спільноти як спільноти «своїх», про що чітко зазначив сам Данилевський: «Боротьба з Заходом — єдиний рятівний засіб як для лікування наших російських культурних недугів, так і для розвитку спільнослов'янських симпатій, для подолання розбратів між різними слов'янськими племенами та напрямками» [1, 433]. (Теза про «спільнослов'янський світ» є також вельми цікавою для ілюстрації природно-расистської основи світогляду одного з перших «цивілізаційників». Уявна спільнота на ім'я «слов'янства» виступає етнічним субстратом, який повинен створити антитезу «німцям» та «французам»).

Приклад Данилевського, безсумнівно, не є поодиноким явищем навіть для історії російських цивілізаційних побудов. Так, так званий «євразійський проект», в якому російська ідентичність визначалась в досить дивному цивілізаційному феномені під назвою «Євразія», не міг задовольнитися лише констатацією свого цивілізаційного «місця». Для «інклюзії» в зазначений «Уявний Простір» була потрібна операція антиєвропейської ексклюзії, і вже неодноразово цитований нами в різних контекстах Трубецької майже в термінах Данилевського зазначає: «Ми повинні звикнути до думки, що романо-німецький світ зі своєю культурою — наш найлютіший ворог». (Ми підкреслили слово «культура», оскільки це згадування з боку вельми культурної людини є показовим в тому сенсі, що емоція ненависті розповсюджується не просто на фізичних представників чужої цивілізації або на їх антропологічний тип, але й, передусім, і на культуру цієї цивілізації, що зайвий раз підкреслює правильність назви «культурний расизм». — Н.З.).

Наведений приклад культурного обскурантизму дозволяє зрозуміти механізм того, як в річище загальнокультурної дискримінації включається й дискримінація на рівні мови. Ланцюжок такого переходу є дуже простим: відбувається осмішування представника іншої цивілізації і в число основних об'єктів такого презирливого відношення попадає

«мова». І при аналізі цього пункту ми знову можемо повернутися до українських реалій і в світлі викладеного зрозуміти, що в проблемі складнощів вирішення мовної ситуації в Україні, фактично в ситуації «мовної війни» (яка значно загострилася після прийняття «мовного законопроекту» в липні 2012 року) ми не зможемо розібратися, якщо не будемо враховувати «цивілізаційні складові» та «цивілізаційний дискурс», в межах якого точаться протягом більш ніж 20 років незалежності.

Актуальність цього дискурсу полягає в тому, що Україна належить до числа країн, які С. Гантінгтон називав «розколотими». Ілюструючи сутність цього поняття, дослідник писав наступне: «В майбутньому, коли належність до певної цивілізації стане основою само ідентифікації людей, країни, населення яких представляє декілька цивілізаційних груп на кшталт Радянського Союзу або Югославії, будуть приреченими на розпад. Але є і внутрішньо розколоті країни, однорідні в культурному відношенні, але в яких немає внутрішньої згоди з питання про те, що до якої саме цивілізації вони належать. Їх уряди, як правило, хочуть «вскочити на підніжку потягу» та долучитися до Заходу, але історія, культура та традиція цих країн нічого спільного з Заходом не мають [5, 48]».

Безсумнівно, Україна не належить до чисто го типу «розколотих країн», оскільки в ній є як прикмети «різності культур» (наприклад, по лінії «Схід/Захід»), так і елементи країн на кшталт Югославії. (Наявність останніх і дозволяє деяким політиками постійно піднімати теми «федералізації» України). Однак в цьому розділі ми не будемо торкатися цих аспектів та залишимо їх розгляд на останній розділ нашого дослідження, в якому ми будемо розглядати проблему полімовності в Україні та можливі шляхи її теоретичного та практичного вирішення.

Ми хотіли підкреслити тільки той момент, що актуалізація цивілізаційної тематики посилює ксенофобські та расистські конотації в публічному дискурсі. І ці конотації, безсумнівно, заторкують і вирішення мовних проблем. Наприклад, для захисників ідеї «Русского мира» об'єктом расистської ненависті виступають не представники національних меншин (як це має місце в сучасній Росії), але мешканці Західної України або «галичани». Відповідаючи на питання, «чому?» обрані саме ця етнічна група, легко побачити, що саме з нею пов'язується «інша цивілізаційна ідентичність», тобто ідентичність з «Європою» та «Заходом». Саме тому, повторюємо, відбувається акцентуація «галичанства» як певної хвороби, яка вразила «Русский мир» вірусом «українізації».

Саме тому, ненависті підлягає не тільки етнічний тип, але й тип культури, та «мови», яку «галичани» нібито розповсюдили в межах «Русской (Евразийской) Цивілізації». Прикладів такої відверто расистської позиції є дуже багато. Їх можна знайти не тільки у деяких одіозних парламентарів певної політичної сили, не тільки у сучасних ідеологів «Русского мира» (та у пропагандистів цієї ідеї в самій Україні), але й у відомих російських українофобів минулого. Наприклад, відомий діяч російської еміграції В.В. Шульгін видав у 1939 році в Белграді роботу, назва якої російською мовою була наступною: «Украинствующие и мы [6]». Основна теза цієї роботи була типовою для ідеології згаданого типу та для російського типу расизму, відомого більш як «російський великодержавний шовінізм». Вона була направлена навіть не стільки проти українців, скільки проти поляків (об'єкт типовий для проявів агресивного націоналізму. Хоча цей тип націоналізму дифузно поєднує всі три типи расистського мислення (етнічний расизм, культурний расизм та колоніальний расизм), в даному контексті ми наводимо цей приклад як приклад саме «культурного расизму».

Дивність основної лінії міркувань Шульгіна полягає не в тому, що «українці» є «поганими», а в тому, що їх просто не існує. Інакше кажучи, українці не складають окремого етносу (і, тим більше, окремої нації, окремої культури чи окремої мови). Українці — це росіяни, спотворені поляками, росіяни, які стали жертвами політехнологічного проекту (якщо використовувати сучасну термінологію), тобто стали «украинствующими». Поляки звинувачуються не тільки в тому, що вони створили «штучний етнос», надали йому штучну ідентифікацію, але й в тому, що вони створили для нього й «штучну мову» шляхом механічного поєднання польської та російської мови, тобто чогось на кшталт суржика, на основі якої виникла така ж штучна та порожня «культура».

Таким чином, виходить унікальна ситуація в історії расистської дискримінації, яка ілюструє парадоксальну тезу Е. Балібара про «расизм без раси» як одну з характеристик сучасного «неорасизму» або «культур-расизму». Дійсно, в даному контексті від расизму залишається лише пуста культурна оболонка, оскільки Шульгін щиро вірить в те, що немає «етнічного субстрату» на ім'я «українець». Тому він ненавидить не цей антропологічний тип (оскільки неможливо ненавидіти самого себе), але повністю знецінює проект «украинства» як «псевдо-культурний». Та якщо вже говорити про міжцивілізаційну ненависть, то її реальним об'єктом виступають поляки як представники католицького «Заходу», які створили

«українця» для того, щоб розколоти православну «руську» цивілізацію.

Якщо порівнювати погляди Шульгіна з сучасними українофобськими культур-расистами, то відмінність полягає в тому, що останні виділили фігуру «галичанина» в особливий етнічний тип, який не є ані росіянином, ані українцем (тому українці та росіяни суть те ж саме), ані поляком. Якщо привести расистські передмову антигаличанства в сучасних теоріях «Русского мира», то ця фігура матиме вигляд якоїсь антропологічної, культурної, релігійної та мовної потвори. Наступний крок в «логіці расизації» цієї фігури полягає в тому, що будь-яка українська національна ідентичність є проектом «галичанин», направленим проти «Русского мира», і тому саме він є головним ворогом російської та взагалі «східнослов'янської цивілізації».

Наведені характеристики демонструють той факт, що в процесі ідентифікації соціальних спільнот цивілізаційний фактор відіграє важливу роль, а сам процес ідентифікації (навіть етнічної і/або національної) виступає в свідомості як процес «цивілізаційного вибору». І в контексті цього вибору «мова» виступає важливим інгредієнтом такого вибору, внаслідок чого формується ієрархія мов, їх розділ на «вищі» та «нижчі». А впровадження цього ієрархічного принципу, в свою чергу може породжувати дискримінаційні стратегії та технології у взаємовідношенні мов. За прикладами, які ілюструють мову як цивілізаційного «ідентифікатора» далеко ходити не треба. Так, для Франції характерно використання поняття «франкофонний світ», яке є вельми симптоматичним. За цією логікою, сам факт використання французької мови є демонстрацією належності до французької культури, яка мислиться французами найвищим досягненням європейської *цивілізації*. Причому це стосується не тільки країн, в яких ця мова має державний або регіональний статус, але й культурних спільнот франкофонів, які перетворюються на носіїв цієї культури та розширюють межі «французької культурно-цивілізаційної ойкумени».

Така інтерпретація месіанської ролі французької мови в світі пов'язана з імперським минулим Франції та фактом її функціонування в якості метрополії по відношенню до численних колоній. Втім, характеристики Імперії та метрополії практично завжди збігаються, причому показовим є те, що ці характеристики зав'язані на цивілізаційній ідентичності. Ці характеристики є справедливими не тільки для Франції, але й для Великобританії та Росії. Наприклад, для останньої «російська мова» також виступає як зазначений цивілізаційний ідентифікатор, інструментом формування того, що отримує назву «Русский мир»,

незалежно від етнічного походження його «складових» (народів чи індивідів). В цьому контексті вирішальним виступає факт використання мови.

Очевидно, що культурний расизм спирається на сценарій *мовної диглосії*. Там ми аналізували дискримінаційні технології відносно «нижчих» мов з боку носіїв мови-гегемону, але не брали до уваги расистську основу таких сценаріїв. Ця основа виявляє себе не тільки у факті мовної дискримінації, але й в дискримінації її носіїв, які часто виступають у карикатурному вигляді. Така дискримінація часто виступає під виглядом осмішування, про яку йшлося кількома сторінками вище. Так, в романах Ф.М. Достоевського такого осмішуванню підлягають поляки, чия мова подається у відверто карикатурному вигляді («Брати Карамазови»).

Якщо приклад Достоевського демонструє не тільки культурний різновид расистської дискримінації, але й є типовим прикладом *колоніального расистського мислення*, то відношення Росії до Заходу в рамках антизахідних, слов'янофільських ідеологій є уособленням саме культурного расизму, «вмонтованого» в стратегію вибору цивілізаційної ідентичності. Наприклад, М.В. Гоголь характеризував німців наступним чином: «На німців я дивлюся, як на необхідних комах у будь-якій російській ізбі [3, 50]». Стосовно ж французів та французької нації письменник висловився теж вельми презирливо: «Не почила на ній велична ідея. Всюди натяки на думку, але немає самих думок; всюди напівчарнетки, зроблені швидко-руч; вся нація — блискуча він'етка, а не картина великого майстра [3, 52]».

Расистські коріння подібних висловлювань виявляються в тому, що у будь-якому різновиді, расизм оснований на біологічних концептуальних метафорах, які безпосередньо чи опосередковано притаманні й цивілізаційним теоріям та проектам цивілізаційної ідентифікації. Так, набагато раніше за О. Шпенглера ці метафори відносно «Європи» як цивілізаційного утворення (а саме, метафори «старості» та «смерті») були використані слов'янофілом XIX сторіччя Шевирьовим, який висунув тезу про «загнивання Заходу» (теж задовго до радянського пропагандистського штампу) та про його скору смерть. Але ще радикальніше висловився колишній «західник» О. Герцен: «Ми доволі довго вивчали слабкий організм Європи і у всіх прошарках ми знаходимо перст смерті» [3, 110].

Завершуючи наш аналіз мовних аспектів проектів цивілізаційної ідентифікації, необхідно зазначити, що за умов сучасної України фактор мови значною мірою «раціоналізується» за допомогою цивілізаційної ідеології. Наприклад, відстоювання

української мови в якості такого інструмента передбачає європейську цивілізаційну ідентичність, в той час, як ціннісний пріоритет російської мови є знаковим фактором належності до «русского мира». Зв'язок мовного фактору як вузько етнічного та водночас універсального цивілізаційного ідентифікатора загалом вписується в тенденцію, яку виявив Славоу Жижек у вигляді парадоксальної єдності етнічного націоналізму та «європейськості». Зокрема останній писав про те, що «праві в посткомуністичних державах (приклад Словенії) беззастережно підтримують НАТО та зайняті долею національної ідентифікації в епоху глобалізації» [2, 44].

Інакше кажучи, цінність та вибір мови користування проводиться в рамках цивілізаційного вибору між «Європою» та «Євразією», причому в залежності від ідеологічних уподобань цей вибір характеризується або зі знаком «плюс» або «мінус». Серед численних робіт та публічних висловлювань на згадану тематику в контексті нашої проблеми заслуговують на увагу роботи М.І. Михальченка, в яких не тільки визначена опозиція «Європа-Євразія» як магістральна лінія цивілізаційної ідентифікації, але й чітко виявлена *етнічна* основа такої ідентифікації. Хоча таке виявлення не було наслідком свідомого введення проблематики расизму та біологічних метафор в аналіз такого визначення, але, фактично, в роботах українського автора є багато спільного — вищенаведеною тезою С. Жижека.

Наприклад, нерв такої проблематики відчувається в роботі «Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи», в самій назві якої задіяна згадана цивілізаційна проблематика. Які тези з цієї книги ми можемо виділити в річищі наших завдань та для підтримки наших висхідних положень? Передусім, це теза про *«етнічні цивілізації»*, яка для ортодоксального прихильника цивілізаційної теорії може здатися некоректною. Адже сам концепт «цивілізації» передбачає фіксації якогось «над-етнічного принципу», і тому поєднання «цивілізації» з «етносом» виглядає як плеоназм. Але, тим не менш, дослідник послідовно використовує термін «локальна цивілізації» та навіть «українська цивілізація». Повторюємо, сполучення етнічного та цивілізаційного виміру в рамках процесу ідентифікації стає зрозумілим в світлі наших попередніх міркувань про «расовий субстрат» всіх цивілізаційних теорій та роль біологічних метафор в цивілізаційних теоріях.

Про зв'язок «етносу» та «цивілізації» сам дослідник, зокрема, пише: «Україна як суб'єкт історії в цивілізаційному аспекті може бути розглянута в багатьох вимірах. Але найбільш актуальним є аналіз у двох площинах: по-перше,

в плані критики теорій цивілізації, автори яких не враховують український фактор в історії і тим самим заперечують або не бачать реальної історії українського народу; по-друге, в плані ролі української локальної цивілізації у взаємодії європейської (переважно західно-європейської) цивілізації і євразійської цивілізації (центром якої є сучасна Росія). Без визначення цих двох площин будь-яка характеристика української реальності буде неповна і аналіз прагнень України стати частиною всесвітньої цивілізації — незрозумілим» [4, 290]. (Підкреслено нами — Н.З.)

Ми підкреслили словосполучення «українська локальна цивілізація» не тільки з метою продемонструвати авторський акцент на зв'язку етнічного та цивілізаційного вимірів, але й на оригінальній ідеї *лімітрофного статусу* цивілізаційного утворення українців. Інакше кажучи, проміжний характер міжцивілізаційного положення українців, тобто положення між «Європою» та «Євразією», визначив й факт її специфіки й певної міри самостійності, що й дозволило М.І. Михальченку використати незвичний термін «українська цивілізація». Отже, якщо С. Гантінгтон говорив про «розколоті країни» (тобто використовуючи це словосполучення виключно у негативному ключі), то український дослідник вбачає в цій лімітрофності певну історичну перевагу, тобто «діалектику негативу та позитиву».

Про цю особливість М.І. Михальченко пише наступне: «Так, до цього часу Україна частково перебуває в лімітрофному (проміжному) стані між західноєвропейською та євразійською цивілізаціями. Але в цьому є і позитивний момент: вона може у своєму самовизначенні як локальна цивілізація здобувати зразки, норми життя в обох цивілізаціях. Збагачуючи свою. Амбівалентність багатьох характеристик суспільного життя України дозволяє більш «м'яко» входити в сучасні глобальні процеси. Зворотно впливати на наших сусідів» [4, 307].

Стосовно «зворотного впливу на наших сусідів» можна відзначити, що подібна м'яка стратегія може мати відповідну реакцію лише в європейській зоні, в той час, як з боку Росії «цивілізаційне визначення» в контексті «українського питання», має жорсткий та конфронтаційний характер. Найбільш загальна теза щодо причин, які визначають це місце, полягає у тому, що Україна представляє собою одну із *травм* російської масової свідомості. Саме *травматичне ядро* у самому прямому психоаналітичному сенсі зумовлює всю амплітуду коливань україно-російських відносин за шкалою «любов/ненависть», те, що ці відносини залишаються двоїстими навіть за умов максимальної конфронтації («особливими відносинами»). У просторі російської соціальної

уяви з Україною непохитно пов'язується образ «зрадництва з боку «своїх», який став тимчасовим попутником «чужих», але, при цьому, генетичне культурне та цивілізаційне споріднення з Росією. Тому «боротьба за Україну» має для російської національної ідентичності не тільки чисто геополітичний смисл, але й смисл глибоко символічний, як заповнення втраченого «слав'янської єдності». Останнім прикладом такої боротьби може служити спроба організації референдуму в Росії з метою об'єднання «трьох братніх слов'янських народів».

Література

1. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский. — М. : Книга, 1991. — 574 с.
2. Жижек С. Ирак: история про чайник / С. Жижек ; пер. с англ. А. Смирнов. — М. : Праксис, 2004. — 224 с.
3. Зеньковский В.В. Русские мыслители и Европа. Критика европейской культуры у русских мыслителей / В.В. Зеньковский. — Париж : Утса — Press, 1926. — 290 с.
4. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І. Михальченко. — Дрогобич : Відродження, 2004. — 488 с.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон // Полис. — 1994. — № 1. — С. 33-48.
6. Шульгин В.В. Украинствующие и мы / В.В. Шульгин. — Белград : Изд-во И.Э. Рыбинского, 1939. — 32 с.

Замковая Н.Л. Биологические метафоры «цивилизационного дискурса» (к постановке проблемы). — Стаття.

Аннотация. В статье представлены особенности биологических метафор «цивилизационного дискурса». Проанализирован тот факт, что метафоры заметны в таких характеристиках цивилизаций, как оппозиция «детство/старость», а также в тезе про то, что анализ цивилизаций (или их типов) необходимо проводить, основываясь на методах природных наук, прежде всего ботаники и зоологии.

Ключевые слова: метафора, православная цивилизация, многоязычие, национализм, расистская дискриминация, этнические цивилизации, локальные цивилизации.

Zamkova N.L. Biologic metaphors of the «civilizational discourse» (to the problem background). — Article.

Summary. The specialties of biologic metaphors of the «civilizational discourse» have been displayed in the current article. The fact of the metaphors' being remarkable in such civilizational characteristics as opposition «childhood/old age», as well as in the thesis about civilizational analysis (or their types), which should be conducted on the basis on the of natural sciences' methods, first of all including biology and zoology.

Keywords: metaphor, orthodox civilization, polylingualism, nationalism, racism discrimination, ethnic civilization, local civilization.